

Тема 6. Українські землі у складі Речі Посполитої в другій половині XVI ст.

Зміст понять і фактів:

Люблінська унія та її вплив на українські землі. Зміни в соціальній структурі українського суспільства. Виникнення Запорозької Січі. Повстання 1590-х рр. Братський рух. Утворення УГКЦ. Культура й духовність.

Обов'язкові для вивчення:

Дати:

1556-1561 рр. - створення Пересопницького Євангелія;
1556 р. - заснування князем Дмитром Вишневецьким на о. Мала Хортиця першої - відомої Січі;
1569 р. - Люблінська унія: утворення Речі Посполитої;
1586 р. - утворення першої братської (слов'яно-греко-латинської) школи у м. Львів;
1596 р. - Берестейська церковна унія: утворення Української греко-католицької церкви (УГКЦ);

Персоналії:

Василь - Костянтин Острозький - (бл. 1526—1608) князь, культурно-освітній діяч, багатий магнат, підтримував православ'я, засновник слов'яно-греко-латинської школи (Острозької Академії) і друкарні в Острозі, противник Берестейської церковної унії, також його коштами була видана Острозька Біблія.

Дмитро Вишневецький — (рік не відомий - 1563/1564) українсько литовський магнат на Волині, князь, козацький ватажок, гетьман. Урядник Польського Королівства. Власник маєтків у містечку Вишнівець Крем'янецького повіту. Збудований ним замок на острові Мала Хортиця вважається прототипом Запорозької Січі

Криштоф Косинський — (1545 — 1593) — український військовий діяч Речі Посполитої. Шляхтич підляський, козацький отаман. Полковник Війська Запорозького реєстрового (1590), гетьман козаків-низовиків (1591–1593). Організатор козацького повстання 1591–1593 років в Україні проти шляхти й урядової адміністрації Речі Посполитої.

Северин Наливайко — (рік не відомий - 1597) — український військовий діяч, козацький ватажок. Один з керівників повстання 1594—1596 років у Речі Посполитій

Іван Федорович (Іван Федоров) - 1510 — 1583) — діяч східнослов'янської культури, один із перших східнослов'янських друкарів, а також гравер, інженер, ливарник. Вважається засновником друкарства у Московському царстві. Через переслідування

переїхав до Литви. На території Литви мешкав та займався книговидавництвом: у Заблудові (1566-1572), Львові (1572-1575), Дермані й Острозі (1575-1581), знову у Львові (1581-1583). У 1574 уклав і надрукував у Львові перший східнослов'янський посібник — «Буквар» з граматики та цього ж року здійснив друге видання «Апостола». Також Острозької Біблії.

Герасим Смотрицький – (рік не відомий - 1594) руський (український) письменник, педагог з Поділля. Представник дрібної шляхетської родини Смотрицьких, батько Мелетія, Степана Смотрицьких. Перший ректор Острозької академії. Один із видавців «Острозької Біблії», до якої написав передмову і віршовану посвяту князю Василю-Костянтину Острозькому.

Іпатій Потій – (1541 – 1613) — державний діяч Речі Посполитої, клірик православної (до 1596) та греко-католицької церков (з 1596). Митрополит Київський, Галицький та всієї Руси (26 вересня 1599 — 18 липня 1613)

Мелетій Смотрицький - письменник, церковний і освітній діяч Речі Посполитої, український мовознавець, праці якого вплинули на розвиток східнослов'янських мов. Автор «Граматики слов'янської» (1619), що систематизувала церковнослов'янську мову.

Поняття і терміни:

Воєводство - Адміністративна територіальна одиниця Великого князівства Литовського і Королівства Польського у XV—XVIII століттях. Очолював воєвода.

Козацтво — стан вояків-землеробів в Україні 15–18 ст., що виник у процесі боротьби землеробського і кочового населення в зоні т. зв. Великого кордону. Формувалося з представників різних соціальних станів. Протягом другої половини 16 – першої половини 17 ст. відіграло вирішальну роль у господарському освоєнні та обороні від нападів татарсько-ногайських орд півдня України.

Низове козацтво - нереєстрове козацтво Запорозжя другої половини XVI — кінця XVIII століття розміщувалося за порогами Дніпра. Очолював військо кошовий отаман, за осередок слугувала Запорозька Січ. У наслідку розходження політики керівництва Гетьманщини та кошових отаманів Запорозької Січі наприкінці XVII ст. (у період Руїни), єдність Війська Запорозького як військово-політичного організму було порушено. Запорозькі козаки війська називалися низовими або січовими козаками, та не входили до офіційного компуту Реєстрового Війська Запорозького.

Реєстрове козацтво - частина українського козацтва, прийнята на військову службу владою Речі Посполитої і записана в окремий список — реєстр, з цього й назва — реєстрові козаки.

Городове козацтво - найчисленніша група служилого стану Гетьманщини з середини XIV до 80-х рр. XVIII ст., неоднорідна в соціально-економічному та правовому відношеннях. Як правило назва застосовувалася в офіційних документах у

тих випадках, коли потрібно було козаків (приписаних до городу), які мешкали на «волості», тобто в містах і селах, відрізнити від запорожців. Остаточне проголошення відмінності перших від других, задекларовано від часів Куруковського договору.

Запорозька Січ - укріплений осередок нереєстрового Війська Запорозького Низового другої половини XVI — кінця XVIII століття, що був розташований за порогами Дніпра. Збереглися відомості про сім Запорозьких Січей, що наслідували одна одну.

Старшина (козацька) - військовий та адміністративний керівний орган Запорізької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, а також Слобідської України. Сюди входили кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани.

Кошовий отаман - виборна службова особа в Запорозькій Січі (XVI—XVIII ст.), яка зосереджувала у своїх руках найвищу військову, адміністративну і судову владу, очолював Кіш Запорізької Січі.

Гетьман - назва вищих воєначальників у таких державних і військово-державних утвореннях, як Велике князівство Литовське, Королівство Польське, Річ Посполита, Козацька держава (Гетьманщина) тощо. В Україні в XVI—XVII ст., гетьман — керівник Війська Запорозького. Титул правителя держави (Гетьманщини) з 1648 по 1764 і в 1918; в сучасній Україні використовується деякими об'єднаннями громадян, які вважають себе спадкоємцями традицій українського козацтва. В Україні «гетьманами» здавна називали демократично обраних ватажків козацького війська, перші угруповання якого з'явилися в низинах Дніпра ще у XV ст.

Клейноди - відзнака, атрибути і символи військової та цивільної влади й окремих військових і цивільних урядів в Україні у XV—XVIII століття. Клейноди були військові (державні), січові, полкові, паланкові, сотенні, курінні тощо. Приклади клейнодів — булава, бунчук, корогва, печатка, литаври тощо.

Українська греко-католицька церква - скорочено **УГКЦ** — найбільша католицька церква в Україні. Перебуває у сопричасті з Папою Римським та зберігає візантійську літургійну традицію. Утворилась після Берестейського собору 1596 р.

Братства - національно-релігійні громадські організації руських (українських і білоруських) православних та унійних шляхти та міщан у XVI—XVIII ст. Виникли на базі традиційних церковних братств при парафіяльних храмах.

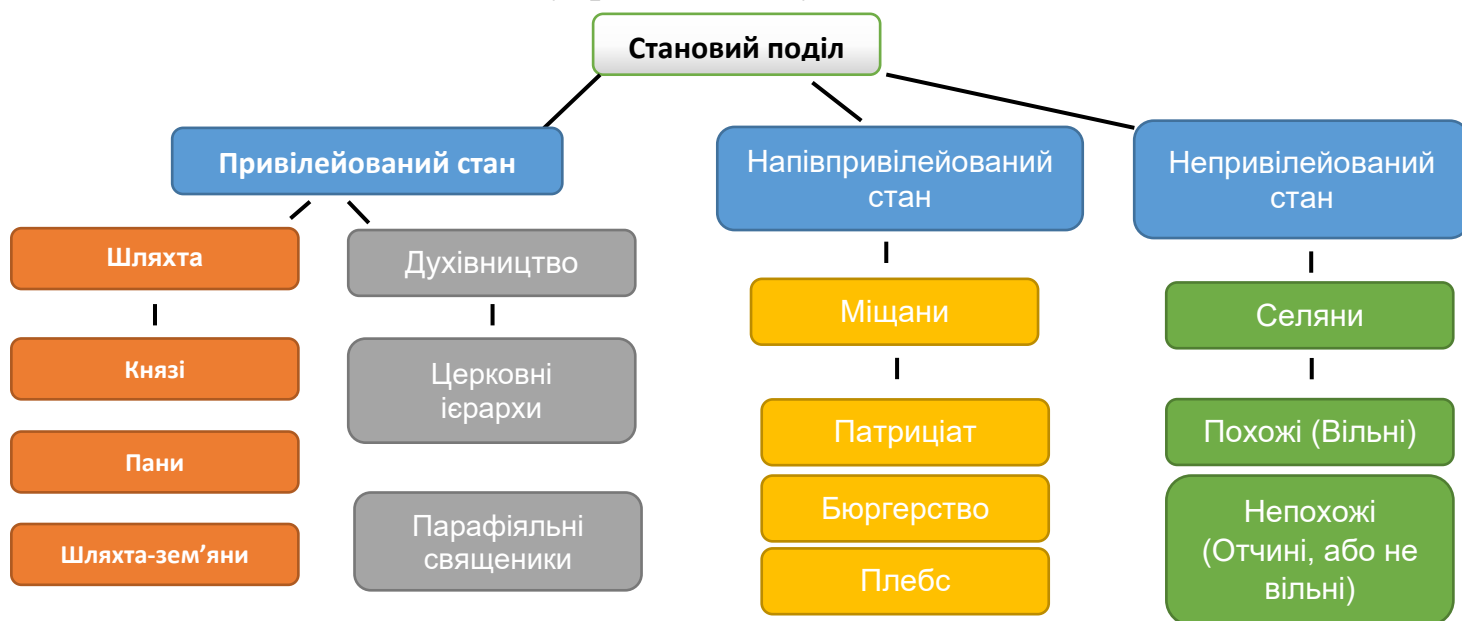
Полемічна література - добірка текстів різних авторів, у яких обговорюються проблемні питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їх об'єднання.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Соціальна структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. Основними станами були шляхта, духівництво, міщани й селяни. За своїми правами стани поділяли на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані.

Привілей — пільга, право, надане володарем окремим особам, групам людей, станам.

Становий поділ українського суспільства в XIV–XV ст.

Українська шляхта.

Із занепадом Київської Русі та Галицько-Волинської держави погіршилося становище української аристократії. Після Кревської унії, й особливо після поразок Свидригайла Ольгердовича, багато українських і білоруських князів втратили свої уділи. Це спричинило розшарування князівської верстви на **князів-господарів** і **князів-слуг**. Крім того, впродовж 15 ст. відбувалося поступове зближення князівської верстви з представниками інших привілейованих станів і, як наслідок, утворення єдиного привілейованого стану — **шляхти**.

Українська шляхта — родова українська знать, аристократія. Протягом багатьох століть виконувала роль політичного провідника українського народу, виразника й захисника його національних інтересів.

Соціальні стани — великі групи людей, що мають закріплені законом права та обов'язки, відрізняються своїм політичним становищем і наявністю привілеїв.

Із середини 15 ст. на більшості українських земель утвердилася така структура панівного стану: **князі** — **пани** — **шляхта-зем'яни**. Ця структура зберігалася до середини 17 ст. Щоправда, особливе ставлення в суспільстві до князів залишалося. Збіднілі князі мали більше шансів отримати високі урядові посади порівняно з

менш родовитими, хай навіть і заможними, шляхтичами. До того ж князі поступали на державну службу до Литовської, а потім Польської держави, зберігаючи свої князівства й отримуючи в приватну власність та пожиттєве володіння чи малі земельні наділи.

Поділивши між собою спершу Волинь, а згодом і Центральну Україну, вони перебравли реальну владу на місцях. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судочинством. Князі мали своє військо. Тож на місцевому рівні, здавалося, все лишалося таким, як і за княжої доби.

Князь **Василь-Костянтин Острозький (1526– 1608)** – один з найвпливовіших політиків того часу. Від 1559 р. був київським воєводою та володарем українського прикордоння. Наприкінці 16 ст. – найбільший після короля землевласник Речі Посполитої. В.-К. Острозький мав можливість у найстисліші терміни виставити 15–20-тисячне військо. Після смерті польського короля Стефана Баторія (1586) В.-К. Острозького вважали одним з претендентів на престол. Окрім того, князь уславився як засновник Острозької академії та ініціатор друку повної Біблії церковнослов'янською мовою.

Інші верстви, привілейовані групи суспільства.

До вищої верстви тогочасного українського суспільства, крім князів, належали також **пани**. Слово «пан» у 16 ст. означало своєрідний титул. Так, на Київщині й Брацлавщині в першій половині 16 ст. із 450 шляхетських родів панськими називалися близько сотні. Головною ознакою пана було те, що вони володіли хоч і невеликою, але власною, з діда-прадіда, вотчинною землею.

Найчисленнішим прошарком шляхетської верстви була дрібна **шляхта-зем'яни**. Частина з них мала право розпоряджатися власними маєтками, які були їхньою приватною власністю, решта користувалася землею за умови виконання військової повинності. Основним заняттям зем'ян була служба у представників вищої шляхти. Проте військове спорядження було дорогим, тож, постійно оновлюючи його, зем'яни поволі розорювалися. Наприкінці 16 ст. українська шляхта домоглася законодавчого закріплення прав, що їх упродовж століть виборювала собі мечем, виконуючи нелегкі військові обов'язки.

Як і раніше, особливе місце в суспільстві належало духовництву, яке становило окрему суспільну верству. Воно поділялося на вищих церковних ієрархів (митрополит, єпископи, архієпископи тощо), які обіймали свої посади лише за дозволом великих князів литовських і польських королів, та нижче парафіяльне духовництво. Становище нижчого духовництва було залежним від шляхти й магнатів, на землях яких розташовувалися їхні парафії, та приходу. Також духовництво на українських землях поділялося на католицьке і православне. У Польщі, Литві, Угорщині католицьке духовництво користувалося більшими привілеями, ніж православне. На відміну від католицького, православне духовництво обкладалося податками і не мало місць у сенаті сейму.

Напівпривілейовані та непривілейовані стани суспільства

До напівпривілейованого стану належали **міщани**, які мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, заняття ремеслами й торгівлею. У той же час були зобов'язані сплачувати податки, виконувати повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішою частиною населення міст був **патриціат**, що складався з найбагатших купців, лихварів і ремісників. До **бюргерства**, або

середньої за рівнем заможності частини міщанства, належали цехові майстри й більшість купецтва. Основою соціальної піраміди міського населення був **плебс**, який включав у себе дрібних ремісників і купців.

Крім того, мешканці міст на українських землях поділялися за релігійною ознакою: католики, православні, парафіяни вірменської церкви, іудеї, мусульмани, а з середини XVI ст. формуються громади протестантів.

У соціальній піраміді тодішнього суспільства найнижче місце посідали **селяни**, які були найчисленнішою верствою – близько 80 % населення. Як і раніше, селяни жили громадами. Члени сільської громади спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками. Орні землі розподіляли між частинами громади – **дворищами**, які об'єднували по кілька димів (дворів), тобто господарств окремих сімей. Як і інші верстви тогочасного суспільства,

«Панщина» - це форма земельної відробіткової ренти, що передбачала обов'язкову працю селянина власним реманентом у господарстві землевласника.

У XVI ст. суспільство на українських землях зберігало становий характер. Привілейовану частину населення становили шляхта і духівництво. Серед шляхти виокремлювалися магнати, які, маючи значні земельні латифундії, фактично контролювали місцеву владу і впливали на державну політику. Напівпривілейовану частину населення становили міщани. Найчисленнішу частину населення українських земель становили селяни, які були позбавлені будь-яких привілеїв.

селянство не було однорідним. Селяни поділялися на **похожих** (особисто вільних) і **непохожих** (прикріплених до свого наділу).

Протягом 16 ст. в житті українських селян відбувалися істотні зміни. Зумовлені вони були загальноєвропейським розвитком – Великими географічними відкриттями, пожвавленням міжнародної торгівлі, зростанням міст, становленням нових держав у Європі тощо. Внаслідок цього в Україні зростала кількість господарств із застосуванням на панській землі примусової праці залежних селян – **фільварків**.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ. ПОЧАТОК ПОЛЬСЬКОГО ВОЛОДАРЮВАННЯ.

Від **1569 р.** на українських землях розпочинається доба польського володарювання: 1 липня посли польського та литовського сейму в м. Любліні винесли ухвалу про унію двох держав: Великого князівства Литовського й Польщі. **Нову державу, Річ Посполиту, мав очолювати виборний король, спільний сейм і сенат.**

Умови Люблінської унії:

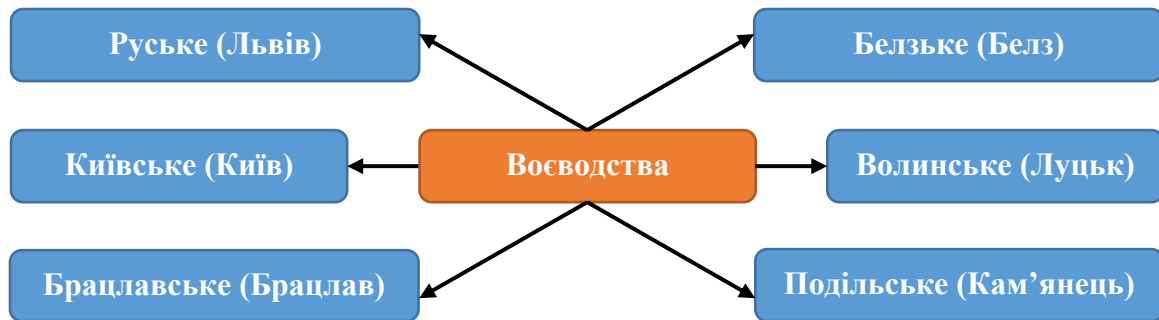
- Утворення **Речі Посполитої**, федеративної держави, яку очолював виборний король, спільний сейм і сенат;
- Створення єдиної грошової системи, ведення спільної зовнішньої політики;
- Шляхта зрівнювалася в правах і отримувала право на володіння маєтками по всій території держави. Майже всі українські землі, за винятком Берестейщини, відходили під владу польської шляхти;
- Збереження Польщею і Литвою свого державного статусу - окреме законодавство, судова система, центральний і територіальний уряди, військо та фінанси.

Серед причин Люблінської унії називають такі: прагнення Великого князівства Литовського здобути союзника в боротьбі з Московією (Лівонська війна 1558–1583 рр. коштували Литві чималих територій, величезних людських жертв і загрожували цілковитим поглиненням з боку Московії); польська шляхта сподівалася в такий спосіб розширити свої володіння, адже в самій Польщі вільних земель уже майже не було;

українська, білоруська та литовська шляхта була зацікавлена в польській моделі державності з притаманними їй політичними правами та становими привілеями для шляхти тощо.

На українських землях, що відійшли після Люблінської унії до Речі Посполитої, запроваджувався адміністративно-територіальний устрій за польським взірцем. У Речі Посполитій на українських землях стало шість воєводств: **Руське** (з центром у Львові), **Белзьке** (Белз), **Подільське** (Кам'янець), **Волинське** (Луцьк), **Брацлавське** (Брацлав), **Київське** (Київ). Воєводства очолювали призначені урядом **воєводи**, яким належала вся місцева влада. Воєводства поділялися на **повіти** або **землі**. Їх очолювали старости й каштеляни (коменданти фортець).

Люблінська унія

Наслідки Люблінської унії:

- більшість українських земель було об'єднано в однієї держави, що згуртувало народ;
- виникнення на українських землях великих маєтків польської шляхти, закріпачення, зростання гноблення;
- збереження судочинства за Литовськими статутами, чинного адміністративного устрою;
- початок полонізації - денаціоналізації верхівки, втрата українським суспільством політичної еліти;
- українське населення починає зазнавати національних і релігійних утисків;
- українські землі залучалися до нових форм політичного та соціального життя, демократії, самоврядування;
- українська верхівка отримала виняткове право обіймати посади на місцях, незалежно від віросповідання;
- через Польщу на українські землі поширювався західноєвропейський культурний вплив, розвиток освіти.

У 60-х рр. XVI ст. сформувалися передумови для унії Польського королівства й Великого князівства Литовського в єдину державу. Проте бачення форми і змісту майбутнього державного об'єднання в його учасників суттєво відрізнялося. Унаслідок укладення Люблінської унії на карті Європи з'явилася нова держава — Річ Посполита. Більшість українських земель опинилася під польською владою, що спричинило чимало змін у становищі їх населення.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ.

Протягом 16 ст. українське козацтво зростало кількісно, розширювало терени свого впливу, домагалося визнання з боку польської влади. Поступово козацтво перетворювалося на провідну верству українського суспільства. Постійна загроза нападів ординців спонукала козаків до створення надійної системи укріплень. Основу її становили **січі**. Згодом за порогами утворилася одна головна **Запорізька Січ** — **своєрідна столиця запорізьких козаків**. Відомі вісім дніпровських січей. Перша розташовувалася на острові Малій Хортиці (нині на території міста Запоріжжя). Вона була зведена **1556 р.** українським православним князем **Дмитром Вишневецьким** і слугувала військовою базою козацтва на пониззі Дніпра. Звідси протягом 1556 р. було організовано численні походи запорожців у володіння кримського хана й на турецькі фортеці. Однак восени **1557 р.** запорозьку фортецю зруйнували орди кримського хана.

Причини виникнення українського козацтва

Існування великого масиву вільної землі зі сприятливими умовами для життєдіяльності. Досвід освоєння південних територій уходниками

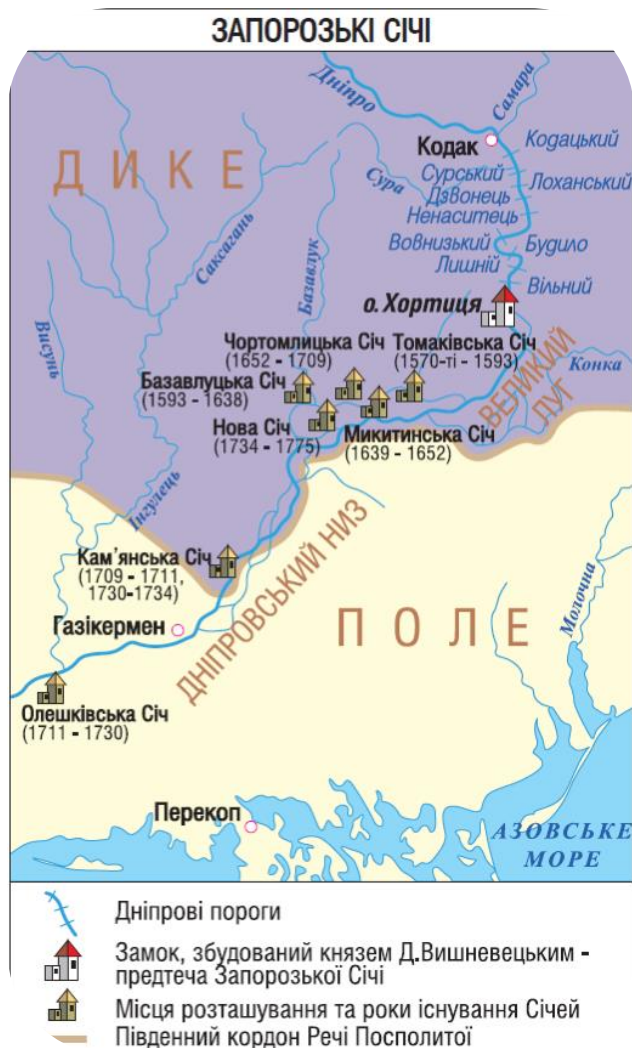
Нагальна потреба захисту українських територій від нападів турків і татар

Посилення закріпачення, наростання релігійного та національного гніту українського народу під владою Литви та Польщі

Завершення формування шляхти як єдиного стану, до якого не потрапила значна частина бояр та селян-слуг

Протягом 16–18 ст. Запорізька Січ мала ознаки держави: вона контролювала величезну територію степової України, мала свій уряд, військово-адміністративний устрій, власний суд, самостійні дипломатичні відносини з іншими країнами. За внутрішнім устроєм козацька держава була своєрідним військовим товариством. Територія козацької держави називалася землями **Війська Запорозького**, або **Вольностями Війська Запорозького**, й простягалася від Південного Бугу на заході до Кальміусу в Надазов'ї на сході. На півночі її межа пролягала по річках Орелі (на Лівобережжі) та верхів'ях Інгулу й Інгульця (на Правобережжі). Уся повнота влади в козацькій державі належала **Січовій (Військовій) раді**. На раду запорожці сходилися заздалегідь, поспішаючи до Січі з усіх козацьких земель, позаяк у столиці постійно перебувала лише кількісно невелика козацька залога. **Рада керувала всіма важливими справами Січі**: провадила внутрішню й зовнішню політику; укладала мир чи оголошувала війну; приймала й надсилала посольства; чинила суд; обирала козацьку військову старшину. **Січова військова старшина** відала всіма військовими, адміністративними, судовими та навіть духовними справами Війська Запорозького Низового. **Кошовому отаману** належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі. Друга після кошового особа у владній ієрархії Січі – **Військовий суддя**.

Спираючись на сучасні дослідження, можна стверджувати про існування в XVI–XVIII ст. січей у таких місцях:

- острів Томаківка (70-ті рр. XVI ст.–1593 р.);
- острів Базавлук (1593–1638 рр.);
- Микитинецький Ріг (1638–1652 рр.);
- гирло річки Чортомлик (1652–1709 рр.);
- гирло річки Кам'янка (1709–1711 рр.);
- Олешки (1711–1730 рр.);
- гирло річки Кам'янка (1730–1734 рр.);
- річка Підпільна (так звана Нова Січ) (1734–1775 рр.).

Великий Луг — заплава Дніпра, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця приблизно на 100 км і завширшки від 3 до 25 км. Майже вся територія Великого Лугу затоплена штучним Каховським водосховищем.

Дніпровський Низ — землі з обох боків Дніпра, розташовані за його порогами.

Запорозжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

Військове мистецтво козацтва.

Збереглося чимало свідчень військової майстерності козаків. Слави зажила козацька піхота — **основний рід козацького війська**. На відміну від піхотних підрозділів європейських армій, що виконували завдання лише за підтримки кінноти, вона завжди діяла власними силами. Під час бою козаки-піхотинці шикувались у **три шеренги**. Стріляла тільки перша лава, друга подавала, а третя заряджала рушниці. Популярним серед козаків був бойовий порядок, що називався **табором**. Табір козацьке військо застосовувало на марші, в обороні та наступі. Його будували з возів, скріплених ланцюгами у кілька рядів та вилаштованих чотирикутником, півмісяцем або ж овалом. Наступаючи на ворога, піхота виходила назовні, але в разі небезпеки поверталася в захисне кільце. Запорожці віддавали перевагу **легким гарматам**, які давали змогу вільно маневрувати під час бою. З-поміж зброї особливою шаною в козаків користувалися **рушниця, спис і шабля**.

Деякі посади козацької старшини:

Кошовий отаман — очолював цивільну і військову владу на Січі. Також він затверджував судові вироки, від імені Січі вступав у дипломатичні відносини з іноземними державами, затверджував обраних або призначених на посади козаків, розподіляв землі між куренями, вирішував питання прийому козаків до війська. Символом влади була булава.

Військовий суддя — чинив суд на Січі. За відсутності кошового отамана виконував його обов'язки, тобто був наказним кошовим отаманом. З допомогою військового скарбничого виконував обов'язки скарбника. Символами влади були січова печатка і тростина.

Військовий писар — очолював січову канцелярію. Від імені кошового отамана та товариства складав і підписував документи. Символами влади був каламар (чорнильниця) в давній срібній оправі.

Військовий осавул — відповідав за організацію і ведення прикордонної служби, охорону зимівників та шляхів. Вів слідство та виконував судові вироки. Підтримував дисципліну та порядок у війську. Розподіляв платню та провіант. Його помічником був довбиш, який ударами в литаври збирав козаків на Раду. Символом влади була тростина.

Військовий обозний — очолював артилерійську та фортифікаційну справу на Січі. Під час походу керував побудовою таборів з возів, а також штурмом укріплень ворога. Займався обліком та комплектуванням війська. Помічником був пушкар.

Військовий тлумач (драгоман) — перекладач документів та переговорів з іноземцями. Очолював розвідку та контррозвідку Січі.

Військові шафари перевозів — збирачі податків на перевозах.

Військовий кантаржій — зберігач ваги і міри на Січі. Слідкував за зборами здобутків для січової скарбниці, а також дотриманням правил торгівлі.

- Від кінця XV ст. в історичних джерелах з'являються повідомлення про появу козацтва на теренах південноукраїнського степу. В умовах прикордоння формується своєрідний тип козака — людини, характерною рисою якої було поєднання в одній особі воїна і трудівника.
- Значення діяльності Дмитра (Байди) Вишневецького для становлення козацтва полягає в тому, що він, на відміну від інших старост південноукраїнських міст, уперше розгорнув діяльність на Запорожжі і звів замок, який став прообразом Запорозької Січі.

УТВОРЕННЯ РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА.

У **1572 р.** польський король **Сигізмунд II Август** видав універсал, за яким на службу (можливо, тимчасову) було взято 300 козаків. Ніяких особливих прав і привілеїв вони не мали і, власне, нічим не відрізнялися від решти козаків. Щоправда, велися переговори про надання цим козакам-найманцям «прав і вольностей». Але згоди тоді не було досягнуто. За часів польського короля **Стефана Баторія 1578 р.** 600 козаків, найнятих на службу, було внесено до спеціального списку – **реєстру**. Саме тому їх почали називати **реєстровцями**. **Причини**, що спонукали польський уряд утворити реєстрове козацтво, такі:

- прагнення залучити козаків на державну службу, використовуючи їх для захисту своїх південних кордонів;
- бажання встановити над козаками контроль і в такий спосіб обмежити їхній вплив на українське суспільство та уникнути загострення відносин з Туреччиною та Кримським ханством;
- намагання не допустити анти польських повстань у зв'язку з наслідками молдовського походу козаків на чолі з Іваном Підковою.

Надання реєстровим козакам певних прав і привілеїв означало визнання польською владою українського козацтва як стану. У такий спосіб було узаконено козацький лад, що сформувався на Запорозжжі.

ПОВСТАННЯ 1591 - 1596 РР. ПІД ПРОВОДОМ К. КОСИНСЬКОГО ТА С. НАЛИВАЙКА.

Постійні обмеження реєстру обурювали тих козаків, які опинялися поза ним. Несвоєчасна видача платні реєстровцям і посягання на майнові права козаків спричинили невдоволення реєстровців, а утиски нереєстровців – протести запорожців. До загострення відносин між урядом Речі Посполитої та Запорозжжям призвела ухвала польського сейму **1590 р.**, за якою король отримував право роздавати шляхті й магнатам «українські пустки» за Білою Церквою, зокрема й землі, якими здавна користувалися козаки. Внутрішньополітична напруженість в Україні була зумовлена й поширенням фільваркової системи господарювання.

Узаконення **1588 р. Литовським статутом кріпосного права** на території Брацлавського й Київського воєводств зумовило посилення виступів селян і міщан, масові втечі населення на Запорозжжя. Приводом до збройного виступу **К. Косинського** стала його суперечка за землю з представниками родини Острозьких – Василем-Костянтином Острозьким та його сином Янушем.

Причини перших козацьких повстань:

- польський уряд боявся поширення впливу козацтва, особливо після узаконення Третім Литовським статутом кріпацтва, що зумовило посилення виступів селян і міщан, масові втечі народу на Запоріжжя;
- намагання польської влади взяти під контроль українське козацтво, усвідомлення ним наприкінці XVI ст. своєї окремішності від інших станів, початок боротьби за власні права;
- розгортання експансії польської шляхти на відносно вільні українські землі, освоєні раніше українцями, зіткнення інтересів козацтва і шляхти.

На початку **осені 1591 р.** козаки зайняли Пиків. Незабаром вони захопили Білогородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. Територія козацької вольності швидко розширилася до прикордонних волинських міст Костянтинова та Острополя. Київщина та Брацлавщина опинилися в руках повстанців. Невдовзі рух поширився й на територію Волині і частково – Поділля. Вирішальною у повстанні стала битва під П'яткою на Житомирщині **23–31 січня 1593 р.** Повстанці зазнали поразки й уклали компромісну угоду, за якою повстання припинялося, козаки зобов'язувалися визнати владу короля, а К. Косинського зняти з гетьманства. Однак повстання не припинилося. У травні 1593 р. Косинський на чолі загону козаків спробував оволодіти Черкасами, але при цьому загинув.

Навесні **1595 р.** повстання, визначну роль у керівництві якого відіграв **С. Наливайко**, охопило Брацлавщину, а згодом і Волинь. На початку **1596 р.** повстання поширилося на більшу частину України, а також на Білорусь. **Наприкінці лютого 1596 р.** польська армія на чолі з польним гетьманом Станіславом Жолкевським розпочала бойові операції проти козаків. Загони С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єдналися під Білою Церквою. **23 березня 1596 р.** відбулася битва біля **урочища Гострий Камінь**. Переможною вона не стала для жодної зі сторін, бо обидві зазнали серйозних утрат. Вирішальна битва відбулася **в травні 1596 р. в урочищі Солониці** на берегах однойменної річки, під Лубнами (нині Полтавської обл.). Облога табору повстанців тривала два тижні. Повстанці капітулювали 28 травня 1596 р.

Наслідки перших козацьких повстань:

- козацтво вперше проявило себе новою суспільною силою, що розпочала боротьбу за станіві права;
- козацтво фактично очолило визвольний рух в Україні, не маючи програми боротьби;
- набуття козацтвом досвіду управління великими масами населення на значній території;
- спричинення масового покозачення селян і міщан, розуміння козацьких порядків, як кращих за польські;
- спроба поширення прав і привілеїв реєстровців на все козацтво;
- уперше висунута ідея створення окремої козацької території, де не було б втручання польської влади.

Висновки:

Утворення реєстрового козацтва стало поштовхом до оформлення козаків у новий стан українського суспільства зі своїми правами, привілеями й обов'язками.

Козацькі війни кінця XVI ст. мали характер боротьби козацтва за свої станіві інтереси. Гасел звільнення українського народу й захисту його національно-релігійних прав не висувалося. Проте вони сприяли набуттю козацтвом досвіду повстанської боротьби й управління великими територіями.

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

Реформаційний рух в Україні.

На українських землях нечисленні осередки протестантизму почали з'являтися в 30–40-х рр. 16 ст. Нове віровчення при- вертало увагу передусім шляхти й магнатів, які вбачали в **протестантських** (особливо кальвіністських) вимогах послаблення влади

вищих церковних ієрархів; ліквідацію церковного землеволодіння; контроль мирян над духівництвом; віротерпимість й обмеження королівського всевладдя; близькість до ідеалів шляхетської вольниці. Перехід української шляхти до протестантизму не мав масового характеру. Українські шляхтичі, прагнучи розширення своєї влади, обирали здебільшого католицизм. Не знайшли особливої підтримки протестантські церкви також у середовищі міщан. В окремих містах, частіше магнатських, осередки протестантизму таки з'являлися, але тоді, коли міських мешканців спонукали до цього власники міста. Що ж до селян, то для них протестантизм був чужим і незрозумілим. У кращому випадку українські селяни ставилися до нього як до «панської церкви», зберігаючи вірність батьківській, православній.

Протестантизм — один із найбільших (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямків у християнстві, який виник у період Реформації в XVI ст. Його першими формами були кальвінізм, лютеранство та англіканство.

Найголовнішим здобутком Реформації в Україні був переклад Святого Письма живою мовою народу, а також її використання в богослужінні. Переклади Святого Письма **староукраїнською літературною мовою** стали з'являтися від середини 16 ст. Найвідомішим є **Пересопницьке Євангеліє (1556–1561)**.

Православні братства.

Вплив реформаційних ідей засвідчує й діяльність **православних братств**. Найавторитетнішим було **Львівське Успенське братство**. Року **1586** антиохійський патріарх **Йоаким** затвердив статут Львівського братства. Статут установлював за братством право зверхності над іншими братствами та контролю за духівництвом, у тому числі за єпископами. Незабаром Львівське братство домоглося **ставропігії**. Кількість братств невпинно

Братства — релігійні та культурно-просвітницькі товариства, створювані православними міщанами при церковних парафіях України у XV–XVII ст.

Ставропігія — автономна православна церковна одиниця (парафія, монастир, братство), яка підлягає юрисдикції не місцевому ієрархові, а безпосередньо патріархові і користується спеціальними правами (догляд над духовенством, іноді навіть над ієрархами).

зростала. Попервах братства проводили добродійну діяльність. Поступово вони перетворювалися на національно-релігійні організації зі своїми статутами. Вони розгорнули широку культурно-освітню діяльність. З їхньої ініціативи створювалися бібліотеки, відкривалися друкарні та школи.

Наприкінці 16 — у першій половині 17 ст. в Україні діяло близько 30 братських шкіл, які, на відміну від початкових парафіяльних, давали середню освіту. Діячі братського руху прагнули поліпшити становище церкви. Вони виступали проти матеріального збагачення церкви, зловживань вищого духівництва, шукали шляхів розв'язання проблеми ставлення до тих священиків, які нехтували обов'язками. Братства намагались очистити релігійне життя від пишної зовнішньої обрядовості, виступали за рішуче впорядкування церковних справ, хотіли бачити церкву «дешевою» і загальнодоступною.

Контрреформаційний рух в Україні.

Справі реформування католицької церкви слугував **орден єзуїтів**. З 60-х років 16 ст. єзуїти з'явилися в Польщі, а на середину 17 ст. у Речі Посполитій діяло 32 єзуїтські

колегії – з них 13 на українських землях. У 1575 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (нині – Польща), а незабаром єзуїтські колегії з'явилися у Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі. Запроваджуючи в життя потужну освітню програму, єзуїти прагнули збільшити кількість прихильників католицизму. Високий рівень освіти єзуїтських навчальних закладів приваблював українських шляхтичів; до того ж їхні випускники мали змогу продовжувати навчання в європейських університетах.

БРАТСТВА

Надсилали скарги в суд і міські магістрати, направляли посольства до королів, шукали допомоги у шляхти

Надавали грошові позики, рятували міщан від боргів, для збіднілих братчиків влаштовували притулки

Стали на захист православ'я й права українців, своєї національно-релігійної самобутності і незалежності

Відкривали друкарні і школи, організували випуск і розповсюдження полемічних творів

Становище православної церкви.

Представники вищого духовництва і шляхти та українські магнати дедалі більше схилилися до ідеї об'єднання з римо-католицькою церквою. Через унію з римо-католицькою церквою українці сподівалися досягти єдності свого народу. Бо тільки справжня рівність у правах католицької й православної церков у католицькій державі, якою була Польща, могла б покласти край переслідуванню православних. Адже йшлося про збереження традиційного грецького обряду й мови богослужінь. Крім того, унія здатна була, як здавалося її прихильникам, розв'язати проблему підпорядкування Української православної церкви: після її переходу під зверхність папи римського відпадала потреба боротьби із зазіханнями Московського патріархату. Були й особисті мотиви. В унії православні єпископи, та й сам **митрополит Михайло Рогоза**, вбачали можливість позбутися опіки братств, відлучивши їх від церковних справ силою папського благословення у супереччя колишнім рішенням Константинополя. У Польщі щодо унії церков не було однаковості. Одні виступали проти будь-якого об'єднання, інші ж (а їх була більшість на чолі з королем) не заперечували можливості унії. Проте польським можновладцям не потрібна була авторитетна українська церква, рівна у правах із польською. Тому об'єднання церков вони тлумачили як навернення до католицизму.

- У XVI ст. православна церква на українських землях перебувала у кризовому становищі.
- Поширення реформаційного руху стало поштовхом до розвитку релігійного вільнодумства в Україні й виходу частини вірних із традиційних церков. Розгортання Контрреформації спричинило те, що зміцніла католицька, яка церква розгорнула наступ на Схід, одним із наслідків якого стала Берестейська унія. Діяльність братств допомагала православним міщанам протистояти релігійно-національним утискам, сприяла національному й культурному пробудженню українського суспільства.
- У цей період розвинулися такі характерні особливості українського православ'я, як активна участь у житті церкви світських осіб та зближення церковного життя, духовної освіти й школи, що змушені були протистояти наступу латинської культури, католицизму та реформаційним рухам.

Становище церков у Речі Посполитій

Іпатій Потій
митрополит
Київський
(1599–1613 рр.)

Петро Могила
митрополит
Київський
(1632–1647 рр.)

УТВОРЕННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ. Церковний собор, який мав ухвалити оста точне рішення щодо унії було при значено на **6 жовтня 1596 р. у м. Бересті** (нині Брест у Білорусі). До Берестейського собору готувалися не лише прихильники унії, а й її противники. Не дійшовши згоди навіть щодо спільного засідання, кожна зі сторін **8 жовтня 1596 р.** розпочала свій окремий **собор**. Противники унії зібралися в палаці, де зупинився князь В.-К. Острозький. Вони засудили унію і владик-відступників. Прихильники унії проводили собор у міській церкві св. Миколая, затвердивши попереднє рішення про утворення **греко-католицької церкви**. Король Сигізмунд III підтримав унію і визнав чинною ухвалу уніатського собору.

Основні умови унії:

- визнання зверхності Папи Римського як першоієрарха всієї християнської церкви;
- збереження за нижчим духовництвом права одружуватися на відміну від латинського духовництва;
- збереження православної візантійської обрядовості та юліанського календаря;
- зрівняння у правах українського духовництва з польським у Речі Посполитій;
- навчання у школах і семінаріях на українських землях вести грецькою та слов'янською мовами;
- проведення богослужінь церковнослов'янською мовою.

Наслідки Берестейської церковної унії:

- утворення Української греко-католицької церкви, яку очолив митрополит Михайло Рогоза;
- замість однієї церкви виникло дві. Православна церква залишилася без найвищої ієрархії;
- Українська православна церква не припинила пошуку шляхів свого оновлення;
- фактичного зрівняння суспільного становища греко-католиків і католиків не відбулося;
- загострення протистояння на релігійному ґрунті, захист православ'я став основним гаслом у національно-визвольній боротьбі на найближчі півстоліття.
- Розвиток культури й освіти. Умови розвитку української культури в XVI ст. були неоднаковими для

Нова церква підпорядковувалася папі римському. Було визнано деякі засади католицького віровчення (догмати), зокрема догмат про походження Святого Духа від Отця й Сина (православні визнають, що Дух Святий походить лише від Отця). Церковні обряди, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу залишалися право слав ними, а мовою богослужінь – церковно слов'янська мова. Греко-католицьке духовенство, як і католицьке, звільнялося від сплати податків. Уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Греко-католицьким єпископам було обіцяно місце в сенаті. Що ж до Української православної церкви, то вона, попри велику кількість прихильників, опинилася поза законом.

ОСТРОЗЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ОСЕРЕДОК. БРАТСЬКІ ШКОЛИ.

У **1576 р.** з ініціативи князя Василя-Костянтина Острозького було створено Острозький культурно-освітній осередок. При ньому **1578 р.** виникла школа. В Острозькій школі ґрунтовно вивчалися мови – церковнослов'янська, грецька й латина. Викладалися «сім вільних наук». Шкільна програма, за якою здійснювалося навчання в Острозькій школі, передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Власне

тому сучасники називали Острозьку школу і колегіумом, і академією. Це була перша вища **слов'яно-греко-латинська школа** в Україні та в східнослов'янських землях.

Освітнянські й виховні ідеї Острозької академії були підхоплені братствами. Перша братська школа з'явилась у **Львові 1586 р.**, а незабаром їх почали створювати скрізь в Україні. Братські школи, як і Острозька школа, були слов'яно-греко-латинськими. Крім названих мов, учні опановували в них уже згадані «сім вільних наук».

КНИГОВИДАННЯ.

Появі книговидання в Україні сприяла діяльність **Івана Федорова** (Федоровича). На початку 70-х років 16 ст. він прибув до Львова. У створеній друкарні **1574 р.** Іван Федоров надрукував **«Апостол»**. Книга вийшла накладом близько 1000 примірників, із яких збереглося 90. У Львові, у друкарні І. Федорова, **1574 р.** вийшов перший український друкований підручник для навчання грамоти – **«Буквар»**. І. Федоров надрукував іще один **«Буквар» – 1578 р.**, під час перебування в Острозі, куди його запросив князь В.-К. Острозький. Незабаром в Острозі він видав **Новий Завіт (1580)** і справжній шедевр з-поміж стародруків – **Острозьку Біблію (1581)**. Вона була першим повним друкованим виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

З-поміж перших друкованих українських книжок були граматики – підручники для вивчення мов. Так, **«Адельфотес»** – граматика грецької мови для слов'ян. Слава автора першої граматики церковно-слов'янської мови в східнослов'янських землях належить **Лаврентію Зизанію**. Свою книжку **«Граматика словенська»** він видрукував у Вільні **1596 р.** Л. Зизаній був також автором **«Лексиса»** – першого українського друкованого словника, де понад тисячу церковнослов'янських слів перекладено староукраїнською літературною мовою.

Великий вплив на умови розвитку української культури в XVI ст. мали політичні чинники. У XVI ст. на основі писемної руської мови українців і білорусів під впливом усного мовлення формувалася українська літературна мова. У другій половині XVI ст. на українських землях сформувався новий тип навчальних закладів — слов'яно-греко-латинська школа, що відповідала тогочасним освітнім потребам і сприяла підвищенню рівня освіти в Україні. Розвиток книговидання на українських землях сприяв поширенню освіти, допомагав православним українцям протидіяти полонізації та окатоличенню.

СВІТСЬКЕ ТА ЦЕРКОВНЕ БУДІВНИЦТВО.

Містобудування в українських землях 16 ст. зазнавало відчутного впливу європейського Відродження. Особливо яскраво ренесансні риси втілено в західноукраїнських містах. Та це й не дивно, адже проекти забудови міст подекуди замовляли архітекторам-європейцям. Приміром, чимало пам'яток Львова створив італієць Павло Римлянин. З-поміж пам'яток тогочасного ренесансного світського та церковного будівництва вражає ансамбль львівських споруд: будівлі на площі Ринок – **будинок Корнякта, Чорна кам'яниця**; пам'ятки, пов'язані із львівським Успенським братством, – **Успенська церква, каплиця Трьох Святителів, вежа Корнякта**. Окрасою Львова є також **каплиці Боїмів та Кампіанів**. Ці пам'ятки втілюють найяскравіші риси ренесансної архітектури тієї доби. Обидві оздоблені розкішним різьбленням, у якому поєднуються біблійні сюжети, реалістичні зображення-портрети, витончені орнаменти з виноградних грон і квітів аканта.

ОБОРОННА АРХІТЕКТУРА.

Упродовж 16 ст. будівництво оборонних споруд не лише не втратило свого значення, а й набуло розмаху. За умов постійної загрози несподіваних нападів зі Степу риси оборонної архітектури з'являються навіть в окремих церквах, монастирських спорудах, синагогах тощо.

Українські архітектори застосовували до кінця 17 ст. вироблену в попередню епоху **баштову систему укріплень**, коли основу фортифікації складали високі й товсті мури, на яких споруджувалися вежі. При цьому міські укріплення будували переважно з дерева. Дерев'яна фортеця була неодмінною ознакою міста на землях Подніпров'я та Лівобережжя, де відчувався брак інших будівельних матеріалів. У 16 ст. відбудовували та модернізували старі фортеці, проте споруджували й нові. Особливості архітектури періоду яскраво втілює **Меджи бізький замок**. Ця споруда, так само як і Кам'янець-Подільська фортеця, не мала правильної форми, оскільки під час будівництва архітектори прагнули враховувати особливості рельєфу. Замок спорудили на високому мисі, де зливаються річки Південний Буг і Бужок.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО.

У 16 ст. бурхливо розвивалося мистецтво скульптури. Набув поширення й **скульптурний портрет**. Він виконував роль надгробного пам'ятника. З другої половини 16 ст. починає розвиватися українське декоративне різьблення для обрамлення ікон та їх ансамблів — **іконостасів**. Іконостаси, виготовлені з дерева, прикрашають різьбленими рослинними орнаментами.

Протягом 16 ст. розвивався **іконопис**. Потужним осередком українського релігійного малярства до середини століття був Перемишль. Більшість українських ікон 16 ст. належить до спадщини малярів саме цього міста. Працював там і автор перших в історії українського мистецтва ікон з авторським підписом — **Успіння Богородиці та Богородиця Одигітрія з пророками (1547) з церкви архангела Михаїла в Смільнику — Олексій Горошкович**. Традиції перемишльської школи розвиваються в кількох провінційних осередках, серед яких, зокрема самбірський, де працювали кілька митців на чолі з **Федуском** — автором ікони **Благовіщення (1579) з церкви в Іваничах**.

Наприкінці 16 ст. з'являється **світський портретний живопис**, зразком якого є **портрет польського короля Стефана Баторія (1576)**, який створив для львівської ратуші **Войцех Стефановський**. Проте з оригінальних пам'яток зберігся лише портрет сяноцького каштеляна і перемишльського старости **Яна Гербурта**. Появу **книжкової гравюри** пов'язують з діяльністю **Івана Федорова**. Першими гравюрами його видань були **фронтиспис з євангелістом Лукою та авторська друкарська марка у Львівському «Апостолі»**.

У XVI ст. в українській архітектурі з'являються риси європейського ренесансного стилю. Потребами часу було обумовлено будівництво оборонних споруд — фортець і замків. В українському образотворчому мистецтві поряд із традиційними жанрами (фрески, іконопис, книжкова мініатюра) з'являються нові — гравюра й портретний живопис. В іконописі та світському портреті простежується схильність до реалізму в зображенні персонажів. У декоративно-ужитковому мистецтві українські майстри вміло поєднували традиційні прийоми та мотиви з новими віяннями, які поширювалися з Європи.

Після проходження теми учень/учениця повинен/на вміти:

- встановлювати та групувати вказані дати відповідно до подій, явищ, процесів; співвідносити дати та історичні факти (події, явища, процеси) з періодами, факти-події - з явищами, процесами; визначати послідовність історичних подій, явищ, процесів;
- визначати правильність застосування в історичному контексті вказаних понять і термінів;
- розпізнавати на картосхемі територіальні зміни, що відбулися внаслідок Люблінської унії, польські воєводства на українських землях та їхні центри;
- характеризувати соціальну структуру українського суспільства, становище різних верств населення українського суспільства XVI ст., суспільно-політичні зміни, які відбулися на українських землях внаслідок Люблінської унії, здобутки в галузі культури; військовополітичну організацію козацтва; діяльність православних братств; становище православної церкви; діяльність та здобутки вказаних історичних діячів;
- визначати причини та наслідки Люблінської та Берестейської уній, перших козацьких повстань;
- сприймати та інтерпретувати різновидові історичні джерела, що стосуються теми;
- візуально розпізнавати та характеризувати вказані історично-культурні пам'ятки.

Об'єкти для візуального розпізнавання

Персоналії:

Василь-Костянтин Костянтинович Острозький

Дмитро Вишневецький

Мініатюри, гравюри, портрети:

Мініатюри Пересопницького Євангелія- 1556-1561 рр.

євангеліст Лука: гравюра з львівського «Апостола» -1574 р.

Архітектура фортифікаційних споруд:

Острозький замок: Кругла (Нова) вежа - кінець XVI ст.;

Світська архітектура:

ансамбль площі Ринок у м. Львів: Чорна Кам'яниця - кінець XVI ст., будинок Корнякта- 1580 р.;

